

## UYGUR TÜRKLERİNİN DESTANLARINDAKİ TARİHİ GERÇEKLER

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ\*

### Öz

Türkistan kültür tarihinde elbette ilk akla gelen Uygur Türklerinin ortaya koydukları maddi ve manevi değerlerdir. Onların mimari, heykel, yazı, resim, müzik sanatları bir yana, şehirleşme, ziraat, matbaacılık vs. alanlarda gösterdikleri ilerlemeler hem Türk kültürü, hem de dünya medeniyeti açısından son derece önemlidir. Ayrıca Uygur Türklerinin arasında sözlü Türk edebiyatının da en güzel örneklerine rastlamaktadır. Bununla beraber destanlar milletlerin kahramanlık hikâyelerinin toplamıdır ve önemli hususiyeti, içerisinde bir toplumu yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir. Elbette geçmişte cereyan eden her hadiseyi destan sınıfına sokmak mümkün değildir. Bunun için bazı özel şartların olması gerekir. Bunlar yerine gelmişse, destan şeklinde değerlendirilir ve tarihi hadiseler yazılırken bunlardan yararlanılır.

**Anahtar kelimeler:** Türkistan, Uygur Türkleri, Destan, Uygur Destanları.

### Historical Facts In The Epics Of Uighur Turks

#### Abstract

In Turkestan cultural history, it is the material and spiritual values of the Uighur Turks who come to mind first. Their architecture, sculpture, writing, painting, music arts aside, urbanization, agriculture, printing etc. their progress in the fields is extremely important both for Turkic culture and world civilization. In addition, the most beautiful examples of oral Turkish literature are encountered among the Uighur Turks. However, epics are the sum of heroic stories of nations. Among these, events that are closely related to the nation are included. Of course, it is not possible to put every event that took place in the past into the epic category. There must be some special requirements for this. If those are fulfilled, they are treated like epics. And those are used when writing historical events.

**Keywords:** Turkestan, Uighur Turks, Epic, Uighur Epics.

Kök Türk Kaganlığının ardından tarihi Türk yurdunun bir bölümünü yöneten Uygur hanedanı zamanında yaşananlar, hiç şüphesiz Türklerin tari-

\* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

hinde önemli bir yer işgal eder. Biz burada Uygur Türklerinin tarihi geçmişini anlatacak değiliz,<sup>1</sup> fakat onların Türk kültür tarihindeki yerlerine dair, destanlar noktasında birkaç şey söylemeye çalışacağız. İşte buna bağlı olarak da birtakım tarihi kaynaklarda geçen ve Uygur Türklerine ait olduğunu sandığımız bazı destanlar üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere destanlar konusunda Türk kültürü son derece renklidir ve destanları zengin olan toplumların tarihleri de o ölçüde muhteşemdir. Bu açıdan baktığımızda Türklerin tarihi pek çok destani hikâyelerle doludur ve bunların da büyük bir kısmı gerçekleri yansıtır. Zaten destanların en önemli hususiyeti, içerisinde milleti yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir.<sup>2</sup> Bu durum bir yana Uygur Türklerinin eski devirlerine dair pek çok destan kaybolmasına rağmen, Çince ve Farsça kaynaklarda bu hikâyelerin bazı özetlerini tespit etmek mümkündür. Bunların en önemlisi Uygurların Türeyiş ve Göç Destanı'dır.

Türeyiş Destanı'na ait bilgileri Tarih-i Cihan Güşa ve Cami'üt-Tevarih'ten öğrenmekteyiz ve biz burada geçen motifleri tek tek incelemeye çalışacağız. Ama önce bu hikâyenin nasıl olduğunu hatırlamakta fayda vardır:

*"Uygurların inanışlarına göre onların ilk türedikleri yer Orkun Nehri kenarıydı. Bunun kaynağı Karakurum denilen dağdır.<sup>3</sup> Orada Ögedey Kagan'ın<sup>4</sup> yaptırılmasını emrettiği şehrin adı da budur. Dağdan otuz tane dere ve çay çıkardı. Her suyun kenarında bir boy oturur ve Orkun Irmağı'nın kıyısında da Uygurların başlıca iki kabilesi yaşardı. Nüfusları çoğalınca diğerleri gibi bir araya gelip, içlerinden birisini başkan seçerek, ona itaat ettiler.*

*Böylece aradan beş yüz sene geçti. Uygur boylarının belli bir önder veya büyükleri yoktu. Çeşitli zamanlarda içlerinden birisi çıkar, bir yiğitlik yapıp, kabilesine reis olurdu. Nihayet boylar bir araya gelip, umumi işleri halledebilmek için bir hana ihtiyaçları olduklarını bildirdiler<sup>5</sup> ve Böğü'yü kendilerine kagan seçtiler. Söylendiğine göre Böğü Han, Afrasyab'tır. Orkun Vadisi'nde bir kuyuya bu ad verildiği gibi, Karakurum'un yanındaki büyük bir kaya da bu ismi taşır. Bu kuyuya Biçen adında bir pehlivan atılmıştı ve çayın kenarındaki Ordu Balık denilen şehrin adı da böyledir. Bugün bu kente Mavı Balık deniyor. Şehrin dışındaki kayaların üzerine bir saray resmi oyulmuştur. Ögedey Kagan*

<sup>1</sup> Uygur Türklerinin tarihi için bakınız Saadetin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.

<sup>2</sup> Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 9; Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. III, Ankara 2015, s. 9.

<sup>3</sup> Orkun Irmağı'nın esas kaynağı Hangay Dağları'dır. Karakurum'dan çıkan bazı çaylar da buna karşır ve Orkun Nehri, Karakurum'un etrafından dolar. Bununla birlikte Cami'üt-tevarih'te "Uygur vilayetinde iki büyük dağ vardır. Birinin adı Bukraturluk, diğerinin adı Aşkunluktengrim'dir. Karakurum Dağları bunların arasındadır", deniyor. Bakınız Reşideddin Fazlullah, *Cami'üt-tevarih*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz), s. 125; Gömeç, "Orkun", *Orkun*, Sayı: 46, Ankara 2001, s. 32-33.

<sup>4</sup> Ögedey, Çingiz Han'ın üçüncü oğludur. Onun vasiyetine uyularak 1228 kurultayında han seçilmiş ve 1242'de ölmüştür.

<sup>5</sup> Bu kısım Cami'üt-tevarih'ten alınmıştır ve devamla şunlar söylenmektedir: "Hepsi müttefik boyların en akıllısı olan İşlik kabilesinden Mengütay adında birini seçerek ona il-teber unvanını verdiler." Bakınız Reşideddin Fazlullah, a.g.e., s. 126.

zamanında bu kayalığı kazdılar. Taşların altında bir kuyu ve kuyunun ağzında da büyük bir taş levha buldular. Bunun üzerinde bazı yazılar vardı.<sup>6</sup> Kagan tarafından bunların ne olduğu ve içinde ne anlatıldığının öğrenilmesi emredildi. Oraya bazı hocalar geldiyse de, bunları kimse okuyamadı. Bu sırada Çin'e yakın bölgelerde bir Türk kavmi yaşıyordu. Onlardan birkaç kişiyi getirdiler ve bu yazıların bunlara ait olduğu anlaşıldı. Bu kitabede şunlar anlatılıyordu:

Karakurum'dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Togla, öbürüne de Selenge denir<sup>7</sup> ve bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirlerin arasında (biri kayın, diğeri çam olan) iki ağaç bulunmaktaydı ve kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi.

Bir gün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki (yeşim) dağlar yavaş yavaş büyümeye başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de aynı yerde aynı ayın kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Hepsinin karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı. Çadırın tavanı gümüşle kaplıydı. Bütün beyler ve halk bu garip şeyi görmek amacıyla oraya koşup, gelmişlerdi. Bu müthiş hadiseye şahit olduklarında saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak dışarı çıktılar. Onları besleyip, büyütmeleri için süt-annelere verdiler. Her zaman onlara saygılı davrandılar ve çeşitli ikramlarda bulundular. Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağaçların yanına gitti. Çocuklar bunları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; "güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz devamlı olsun", dediler.

O bölgede bulunan herkes bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi davrandılar. Çocukların doğduğu yerden şehre dönülünce, her birine ad koydular. En büyüğünün ismi Sungur Tigin, ikincisinin Kotur Tigin, üçüncüsünün Tükel Tigin, dördüncüsünün Or Tigin, beşincisinin adı da Böğü Tigin oldu.

Çocukların doğumundaki ilahi durumu görenler, bunlardan birinin hükümdar seçilmesi gerektiğini savundular. Çünkü onlar Tanrı tarafından gönderilmiş olmalıydılar. Bu çocuklar arasında Böğü Tigin gerek yüz güzelliği, boyu-bosu ve gerekse sabrı, iradesi, ileri görüşlülüğüyle diğerlerinden daha farklıydı. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Halk onun han seçilmesini kararlaştırdı ve büyük bir törenden sonra hükümdarlık tahtına oturdu. O ülkesini adaletle yönetti, zulüm sayfalarını kapattı. Bu yüzden etrafındaki adamları, maiyeti, ordusu, malı-mülkü gittikçe çoğaldı. Tanrı ona bütün dilleri bilen üç karga yollamıştı. Nerede önemli bir şey olsa, bu kargalar oraya gider, işin nasıl olup-bittiğini gözlerler, ondan sonra da hana haber verirlerdi.

<sup>6</sup> Burada söz edilen yazılar herhalde, bölgedeki Kök Türk harfli büyük kitabelerdir.

<sup>7</sup> Togla Orkun'un, Orkun da Selenge'nin koludur.

Bögü Kagan bir gece sarayında uyurken, pencereden bir (nur içerisinde) kız hayali belirdi ve bu durum onu uyandırdı. Ama bundan korkan Bögü Kagan kızı görmezlikten geldi. Kendisini uykudaymış gibi gösterdi. İkinci gece kız yine belirdi. Sabah olunca kagan müşavirine danıştı. Üçüncü gece tekrar görününce, adamın öğüdüne uyarak, kızı alıp, Ak Tag'a gitti. Burada sabaha kadar kızla kaldı ve onunla konuştu. Bu buluşma ve konuşmalar yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün, her gece böyle sürdü. Ayrılacakları gün kız, ona şöyle dedi: "Doğudan batıya kadar bütün dünya senin bayrağın altına girecek. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca dostlarının değerini bil."

Bögü Kagan ordusunu topladı ve onlardan seçtiği üç yüz bin kişiyi kardeşi Sungur Tigin'in komutasına verdi. Ona Kırgız ve Mogol topraklarına akın düzenlemesini emretti. Yüz bin askeri de Kotur Tigin'in komutasında görevlendirdi ve onu da sefer için Tangut tarafına yolladı. Tükel Tigin'i Tibet cenahında vazifelendirip, kendisi de üç yüz bin askerin başında Çin'e yöneldi. Diğer kardeşi Or<sup>8</sup> Tigin'i başkentte, tahtın olduğu yerde bıraktı. Sefere çıkan orduların hepsi zaferler kazanarak geri döndüler. Getirdikleri ganimetlerin haddi-hesabı yoktu. Dört-bir yandan adamlar bulundu. Onların yardımıyla Orkun kıyısında, Ordu Balık adında bir başkent inşa ettirdi. Doğudaki bütün ülkeler Uygurların buyruğu altına girdi.

Kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş (Maniheist) bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşmış, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, şunları dedi: "Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabiiyetine girecektir." Bögü Kagan'ın veziri de aynı gece bu rüyayı görmüştü. Sabahleyin herkes toplandı. Bu defa batıda bulunan ülkelere doğru akın yapmayı kararlaştırdılar.

Bögü Kagan Türkistan'a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz Balık denilen, Balasagun şehrini kurdu. Daha sonra askerini çevreye yollayarak, on iki yıl zarfında oralarda bulunan bütün ülkeleri zapt etti. Başkaldıracak bir devlet kalmadı. O kadar ileri gitmişlerdi ki, insana benzeyen mahlûklara tesadüf edildi. Oradan ötede insanların yaşadığı sanılmadığından, geri döndü. Komutanlar ülkelere giderlerken, yanlarında ele geçirdikleri memleketlerin meliklerini de hana hediye olarak götürdüler. Ancak Hint padişahı çok çirkin olduğundan huzura kabul edilmedi. Ganimetler beylerin hizmetlerine göre paylaştırıldı. Esir alınan hükümdarlara vergileri söylenerek, vazifelerine yollandılar.

Bögü Han ölünceye kadar mutlu bir hayat sürdü. Ayrıca Beş Balık'ta her evde Uygurların türediklerine inanılan ağacın birer dalı bulunur."

Öncelikli olarak destanda adı geçen Bögü Kagan'dan bahsetmekte fayda var. Her ne kadar Uygur Türk Devleti'nin banisi Kutlug Bilge Köl Kagan ve onu zirveye ulaştıran da oğlu Mo-yen Çor (Börü Ken/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan)<sup>9</sup> olmasına rağmen, bilhassa Mani dinine verdiği destek dolayısıyla Börü Ken'in (Mo-yen Çor) ikinci evladı Bögü'nün tarihte daha çok ön plana çıktığını görüyoruz. Buna bağlı olarak da Maniheizme ait metin ve hikâyelerde sıklıkla Bögü Kagan'a rastlarız.

<sup>8</sup> Or kelimesinin manası merkez, başkent, karargâh vs.dir.

<sup>9</sup> Kürşat Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

Onunla alâkalı bir başka husus ise “İl-tutmuş Böğü Ulug Kagan” unvanlı bu Uygur hükümdarı şanslı bir kişidir. Çünkü Uygur Devleti’nin gerçek varisi olan, Börü Ken’in (Mo-yen Çor) büyük oğlu Kutlug Bilge Yabgu, 758 yılında öldüğü veya ortadan kaldırıldığından, tahta onun kardeşi Böğü huzurlu ve güçlü sayılabilecek bir devletin başına zahmetsizce geçmişti.<sup>10</sup> Böğü Kagan zamanında birçok siyasi olay zuhur etti. Bunların en mühimi bilindiği üzere Çin seferleriyse de, daha çok dikkat çekici gelişmeler Uygurların gelenek, görenek ve hayat tarzlarındaki önemli değişikliklerdir. Çinlilerle ticareti artırdıklarından beri pek çok değerli şeye sahip oldukları gibi, gösterişe de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak, saraylarda oturmaya başladı. Altın, gümüş ve diğer mücevherler gözünü kamaştırıyordu. Gücünün kaynağı bizzat halkın kendisi olan hükümdar, onları aşağı görüyordu. Babasının nasihatlarını unutmuştu. Çünkü Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan), halka önem verilmesini, konar-göçerlikten ayrılınmamasını öğütlemişti.<sup>11</sup> Bu arada at üstünde savaşıyor, yeri geldiğinde sürülerin peşinde koşan kadınlar da makyaj yapmaya, güzel giyinmeye özendiler.<sup>12</sup> İşte bütün bu değişiklikler olduğu sırada, Uygur tahtına Yaglakar ailesinin dışından gelen, Tonga (Tun/Ton/Tong/Tokta) Baga Tarkan çıktı. Belki de bu hadise, bizim Tonga soyadlılarla birleştirdiğimiz A-shih-te (Arslanlar) ailesinin tarihte ilk defa başa geçmesidir.

Destanda gördüğümüz Böğü ve dört kardeşinin şahsında, Türk cihan hâkimiyetinin izlerine de rastlamak mümkündür. Bilindiği gibi Oguz ve Oguz’un çocukları nezdinde Türk hükümdarı bütün evrenin hâkimidir ki, esasında Oguz’un ataları sayılan Kara Han, Or Han, Kür (veya Kor) Han ve Küz (veya Köz) Han’ın varlığı, ayrıca bazı Oguz Kagan Destanlarında Türk atanın dört oğlunun bulunması da Türk’ün cihana egemen olmasıyla bağlantılı bir durumdur. Çünkü Türkler dünyayı dört temel yön itibarıyla düşünürler ve söz konusu Türk hakanları da bu dört tarafın ayrı ayrı yöneticileridir. Elbette merkezde yine bir büyük kagan vardır.<sup>13</sup> İşte buna bağlı olarak Böğü Kagan’ın doğuya, Sungur Tigin’in kuzeye, Tükel Tigin batıya, Kotur Tigin güneye giderken, Or Tigin de devletin başkentinde kalmıştır.

Bu türeyiş destanında karşılaştığımız bir başka mesele “otuz dere”, “otuz çay” ve “otuz şimşek” motifidir. Türk kültüründe pek çok sayının anlamı olmakla beraber, otuza fazla bir mana yüklenmediği açıktır. Öyleyse tam da destanın belirttiği gibi, yani her su kenarında bir boyun oturduğunun söylenilmesi misali, bu durum somut bir şeyler ifade ediyor. Ama bilindiği üzere

<sup>10</sup> Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 107-109.

<sup>11</sup> Gömeç, “Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2017, s. 94-95.

<sup>12</sup> Hem Çin kaynaklarında, hem de sonraki devirlere ait belgelerde Türk kadınlarının dış görünüşe de önem verdikleri, hatta onların buna bağlı olarak yüzlerini, gözlerini süsleyip (kaşlık), güzel elbiseler giyindikleri gibi, göğüslükler (bağırtak) taktıklarına rastlıyoruz. Bakınız, *İbni-Mühennâ Lûgati*, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 15, 38.

<sup>13</sup> Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s. 7-10; Gömeç, “Oguz Kagan’ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Deneme”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara 2004, s. 113-121; Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012, s. 21-26; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 4. Baskı, Ankara 2018, s. 82-86.

Türk tarihinde otuz ile anılan sadece Kök Türk kitabelerinde geçen bir “Otuz Tatar” ismi ile karşı karşıyayız. Bu da Bumın Kagan’ın cenaze merasimi dolayısıyla, Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları’nda: “Bumın devleti kurup, vatana sahip oldu, töreyi düzenledi, daha sonra da öldü. Onun cenaze törenine yasçı, ağlayıcı, doğuda gün-doğusundan Bök/Bük Halkı (Koreliler), Çöllüg İlliler (Gobi Çölü bölgesinde oturan Türkler), Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Romahlar, Kırgızlar isimlerini çadır kelimesinden alan Üç Kunkanlar (Bugünkü Saha Türklerinin ataları), Otuz Tatarlar, Kitanlar (Günümüz Mogollarının dedeleri), Tatabılar (Herhalde bunlar Kitanların akrabalarıydı) gelip ağlamış, yas tutmuşlar. Bu kadar ünlü kagan imiş”<sup>14</sup>, cümlesinde geçer.

Burada isimleri anılan Otuz Tatarların (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤) Shih-wei kabileleri olduğu ileri sürülmektedir ki bazı ilim adamları onları Proto-Mogol gösterirler. Ancak bizim bu konuda kuşkularımız vardır. Kök Türk çağındaki Otuz Tatarlarla, Uygur dönemindeki Tokuz Tatarların durumuna baktığımızda bunlar sanki Türk Bodunun bir üyesiymiş gibi anlaşıyorlar. Moğolların Gizli Tarihi’nde ise onlar tamamen Mogollara düşman ve farklı bir halk şeklinde gözüktürler.<sup>15</sup> Dolayısıyla tarihleri boyunca araları kanlı-bıçaklı bu iki toplumun kökenlerinin bir olduğunu söylemek o kadar da kolay birşey değil.

Adları Çin kaynaklarında “Ta-tan” diye yazılan Juan-juan hükümdarıyla ilişkilendirilen (ki buna da tereddütle bakmak lazım. Çünkü Çince -r sesi olmadığına göre, bu ta-ta şeklinde belirtilmeliydi) bu kavmin ismini, Pelliot’un Tung-huang’da bulduğu metinlerde “ttattara” biçiminde görüyoruz.<sup>16</sup> Başta Kaşgarlı olmak üzere, bir kısım Türkologlar Tatarları Türk kabul ederken,<sup>17</sup> bir bölümü de Mogol saymaktadır.<sup>18</sup> Zaten bazı İslam kaynaklarında Tokuz Oguzlarla (Uygurlar) aynı ırktan sayılan<sup>19</sup> Tatarlar adeta diğer Türk boylarıyla kader birliği yapmışlardır.

<sup>14</sup> Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “İlg tutup, törüg itmiş. Özi ança kergek bolmış. Yogçı, sıgıtçı, öngre kün toğsıkda Bök/Bük İl, Çöllüg İl, Tabgaç, Töpüt, Apar, Purım (Apurım), Kırkız, Üç Kunkan, Otuz Tatar, Kitany, Tatabi bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag küllüg kagan ermiş.”

<sup>15</sup> *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 16-85; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s. 558; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 337.

<sup>16</sup> Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, Leiden 1952, s. 91; Harold Walter Bailey, “A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou”, *Asia Major*, Vol. 1, London 1949, s. 30; Duck-Chan Woo, *Juan-Juan’lar*, Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 46; Jacques Bacot, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle”, *Journal Asiatique*, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s. 146-147.

<sup>17</sup> Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. I, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 411; László Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Adnan Müderrisoğlu, Ankara 1983, s. 15, 19; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 60; Ahmet Temir, “Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1975, s. 913.

<sup>18</sup> Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 31; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 47.

<sup>19</sup> Gömeç, “Bumın Kagan’ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları”, *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-Relations History Between Ancient Korea and Turkey*, Seoul 2016, s. 43-90; Sezin Orhan Kurulay, *Hudüd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 74.

Netice itibarıyla otuz suyun kenarında oturan bu kabileler pek tabi Otuz Tatarlar olabilir ki, yazıtlar ve tarihi hadiselerle baktığımızda da onları Uygurlarla komşu ve Selenge Nehri'nin doğu kısımlarında görmekteyiz.

Çocukların yaşadığı çadırın tavanının gümüşten olması da ilginçtir. Mesela meşhur, Çor (Şu) Destanı'nda suyu ve kuşları seven hakanın havuzu gümüştenidir. Yine bu destanda, İskender'in askerlerinden birisi, Türk erinin vurduğu kılıç darbesiyle ölmüş ve kemerinden altınlar dökülmüştür. Ayrıca Oguz Kagan, Cürcet ülkesine sefere çıktığında; yolda duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirden bir ev gördü ve bu evin çatısını açan kişiye de Tömürdü Kagul adını verdi. Destanın ilgi çekici bölümlerinden biri de Ulug Türk'ün rüyasında bir altın yay ile üç gümüş ok görmesidir.<sup>20</sup>

Dolayısıyla Türk destanlarında sıkça görülen özelliklerden birisi de değişik madenlerdir ki, bunun da belirtilmesinde fayda vardır.

Türk milleti günlük hayatında ağaç ile o kadar iç içedir ki, bu yüzden destanlarının bile vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Ama Uygur destanlarındaki ağacın doğurması ya da dile gelmesi meselelerine baktığımızda buraya masal öğelerinin girdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca ağaç huzur, refah, sükûnet, mutluluk ve canlılığın kaynağı olduğundan, Türk'ün yaşadığı her yerde mutlaka ağacı görmek mümkündür.

Destanda geçen Selenge ile bugün Mogolların Tuul dedikleri Togla'yı zaten biliyoruz. Ancak ikisinin birleştiği yerde olduğu söylenen Kamlançu'nun mevkisi meselesi maullaktadır. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un muhteşem eserinde Kamlançu diye bir yer vardır, ama burası Türkistan'a yakındır.<sup>21</sup> Yani Togla ve Selenge'ye kilometrelerce uzaklıktadır. 2001, 2003 ve 2018 senelerinde Moğolistan'a yaptığımız ziyaretler sırasında Orkun, Togla ve Selenge ırmakları bölgesini de gezdik. Hakikatte hikâyede söylendiği gibi Togla ve Selenge değil, Orkun ile Togla birleşiyor. Maalesef Kamlançu diye bir yere tesadüf edemediyssek de, burada meyvesi kabuklu ve yenen bir çam türü mevcut olup; iki ağacın arasına inen ışık ve otuz defa çakan şimşekten kısaca bahsetmekte fayda vardır.

Türklerin İslamiyet'ten sonraki destanları ve girdikleri dinlerin de ana teması şeklinde sürecek bu kutlu ışık, Türk inancına ve düşüncesine; var olmanın temel unsurlarından güneş ve ışık ile Tanrı'nın nurunun yansımasından başka bir şey değildir. Eski Türk dininin cennete gitmeyi ifade eden "uçmak" hadisesi ve "sonsuzluk" da bir kutlu ışık âlemdir. Mesela Maniheizm'deki aydınlık ve karanlık gibi iki zıt unsurun yanı sıra İslamiyet'in gönülleri aydınlatan nuru da Türkleri cezp etmiştir. Onlar, Türk adaletinin aydınlığı ile yeni seçtikleri bu dinlerdeki temizlik ve insan sevgisini birleştirmeyi bilmişler; dünyayı doğru yola götüren bir meşale olmuşlardır.<sup>22</sup>

<sup>20</sup> Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s. 49, 51, 250-252.

<sup>21</sup> Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. III, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 242; Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009, s. 30.

<sup>22</sup> Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. III, Ankara 2015, s. 11; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 287-288.

Bu arada destanın giriş tarafında ve ortalarına doğru Ordu Balık, Karakurum, Mavu Balık, Balasagun ve Kuz Balık diye bazı şehirlerden bahsedilmektedir. Esasında bunların hepsi aşağı yukarı aynı yerdir. Hunlar ve Kök Türkler çağında Ordu Balık denilen bu merkez Uygurlar çağında Karabalgasun, Mogollar döneminde Karakurum ve Mavu Balık ismini almıştır ki, Çingizliler kendi ordugâhlarını işte bu eski Türk başkentinin bitişiğine kurmuşlardır. Her ne kadar destanda Ordu Balık'ı Böğü Kagan'ın inşa ettirdiği söyleniyorsa da, bu doğru değildir. Böğü zaten var olan kenti bir imar faaliyetiyle geliştirip, Mani mabetleriyle zenginleştirmiştir.

Bu merkez ile alâkalı kaynaklarda da bilgiler mevcuttur. Burada çadırların yanı sıra, ahşap ve tuğladan binalar da yer alıyordu. Arapça kaynaklarda demirden yapılmış on iki büyük kapısına ve içerisindeki dükkanlara da işaret olunuyor. Şehrin mimari özelliğine baktığımızda iskân bölgesinin ortasındaki kagan sarayı bir surla çevrilmiştir. Merkezin ana girişi doğu yönünden olup, etrafıyla beraber yaklaşık 50 km<sup>2</sup>'lik bir alana yayılmış idi. Elbetteki bu ve diğer kentlerin hepsi bir plan dâhilinde yapılmaktaydı. Umumiyetle bunların mimarileri incelendiğinde, şehrin ortasında bir hükümdar veya han sarayının olması muhakkaktı ki; bunlar da bir iç duvar ile çevrelenmekteydi.<sup>23</sup> Bugün hâlâ ayakta durmaya çalışan ve kalıntıların gün geçtikçe yok olmaya yüz tuttuğu Türklerin bu tarihi başkenti korunmaya muhtaçtır.

Kuz Balık ile Balasagun da aynı yerdir. Bu şehir şimdiki Kırgızistan'da, Tokmak'ın güney-batısında olup, Divanü Lûgat-it-Türk'ün değişik yerlerinde Kuz Uluş ve Kuz Orda diye de anılır.<sup>24</sup> Ancak Balasagun'un yakınlarında bir "Ordu", yani kentten bahsedilir<sup>25</sup> ki, belki de bu hakiki merkez idi ve Balasagun ile diğer iskan yerleri de onun etrafında bulunuyordu.

Bununla beraber söz konusu türeyiş hikâyesinde Ordu Balık gibi, Balasagun'u da Böğü'nün kurduğu söyleniyorsa da, Türk hanlıklarına bu merkezlik yapan bu yerleşim birimine ait kayıtlar 7. asra kadar götürülmekte ve burasının Tokmak (Ak Beşim) civarı olduğu<sup>26</sup> belirtilmektedir. Netice itibarıyla Balasagun, Böğü Kagan'dan çok daha önceki zamanlarda bulunmakla birlikte, Uygur hâkimiyeti de Tanrı Dağları'nın batısına pek geçememiştir.

Destanda karşılaştığımız; "*Tanrı, Böğü Kagan'a bütün dilleri bilen üç karga yollamıştı. Nerede önemli bir şey olsa, bu kargalar oraya gider, işin nasıl olup-bittiğini gözlerler, ondan sonra da hana haber verirlerdi.*" cümlelerindeki karga motifi ise sembolik olmalıdır ve hayvanlar içinde konuştuğu düşünülen bir kuştur. Bu bize herhalde bütün Türk devlet ve hükümdarlarının yaptığı

<sup>23</sup> René Giraud, *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 51; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 65; William Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964, s. 75; Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968, s. 135-137; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 85; Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004, s. 78.

<sup>24</sup> Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. I, s. 62, 124.

<sup>25</sup> Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. I, s. 124.

<sup>26</sup> Barthold, Balasagun'un adını Bala+sagun şeklinde açıklıyor. Bakınız Barthold, *Orta Asya Türk...*, s. 108; Zeki Velidi Togan, "Balasagun", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1993, s. 269-272.

gibi, Böğü Kagan'ın da yabancı memleketlerde önemli bir casus şebekesi bulunduğunu gösterir. Dolayısı ile eski Türk ilinde geniş bir haberleşme ve posta ağı da mevcuttu. Ülkenin çeşitli köşelerinde ve özellikle de hudut boylarında Kök Türkler çağında "kargu" denilen ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın hareketlerinin önceden haber verilmesi söz konusu olduğu gibi, buralarda bulunan vazifeliler aracılığıyla bir yerden, başka bir bölgeye de bilgiler çok kısa bir sürede ulaştırılıyordu. Sonraki Türk ve Mogol idareleri döneminde daha da geliştirilen bu sistemde, adı geçen menzıl noktalarında görevli memurlar bazan yaya, bazan ulaşım vasıtası olarak atlar ve kuşlar ile duruma göre duman ve ışıktan da yararlanarak haberleri gerekli yerlere iletmekteydiler. Bir nev'i bu han veya menzıl noktalarında durumuna göre yüzlerce at bulunuyordu. Devletin merkezinden başka bir mahale ya da yabancı bir memlekette ülkenin başkentine giden haberciler bu konaklara geldiklerinde atlarını değiştirir, onlara bir görevli diğer menzile kadar eşlik eder, orada kendi atlarını alarak geri döner idi. Böylece hiç durmadan kısa bir sürede ulaşılacak noktaya varırlardı.<sup>27</sup>

Destandaki "kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşır, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek; 'eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabîyetine girecektir', ifadelerinde karşılaştığımız 'beyazlar giyinmiş bir ihtiyar' sözü herhalde Maniheizm'in bir yansımasıdır."

Dolayısı ile burada biraz da Uygurların dini hayatıyla alakalı bilgiler vermek istiyoruz. Uygurlar eski Türk dininden sonra İslamiyet'i kabule kadar Budizm ve Maniheizm gibi itikatlara da dahil olmuşlardır. Ancak Maniheizme girmeden önce Budizmi bilen Uygurlara Maniheizm bu suretle daha kolay tesir etmiştir ki, onlar 762'den sonra Maniheizmi benimsediler. Bilindiği üzere 8. asrın ikinci yarılarında, Çin'de ortaya çıkan Türk asıllı An Lu-shan adlı beyin ayaklanması sebebiyle, Türk ordularının başında bu ülkede yardım faaliyetlerinde bulunan Böğü Kagan, burada Mani inanç sistemini öğrenmiş, dört mani rahibini Uygur ülkesine getirerek bu itikadın Türkler arasında yayılmasına vesile olmuştur. Elbette 8. yüzyılda Türklerin Mani inancını kabul etmeleri sadece bir itikat meselesi değildir. Bu olayın siyasi bir cephesi de vardır. Çin'e karşı Maniheizmli koruyarak, Türkler kendilerine müttefikler kazanmışlardı.<sup>28</sup> Her şeye rağmen hem Budizm, hem de Maniheizm çağında Türkler daima tek Tanrı'ya inanmaktan vazgeçemediler. Bunun en açık örneklerini Kök Türkçe kitabelerde geçen kagan unvanlarında görebiliriz.

<sup>27</sup> Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 204; El-Ömeri, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 49; Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 459-460; Ruy Gonzales De Clavijo, Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975, s. 107, 186; Nizamü'l-Mülk, Siyaset-nâme, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982, s. 110; Gömeç, Kök Türk Tarihi, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 184; Mustafa Kafalı, Çağatay Hanlığı, Ankara 2005, s. 57; Mouradgea D'ohsson, Moğol Tarihi, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s. 272; Robert Marshall, Doğudan Yükselen Güç, Çev. Füsün Doruker, İstanbul 1996, s. 46.

<sup>28</sup> Gömeç, Uygur Türkleri..., s. 95-116; Gömeç, "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", Tarihî Peşinde, 3/5, Konya 2011, s. 191-196.

Mani metinlerinden anlaşıldığına göre bu inanış Böğü Kagan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kendine çekememişti. Başarı kazanması da mümkün değildi; çünkü yaratıcı olarak tek bir Tanrı'ya inanan Türklere adeta iki tanrı sunuluyordu. Bunlardan birisi aydınlığı (veya ışık âlemini), diğeri de karanlığı (veya kötülüğü) temsil ediyordu. Sade bir hayat süren, en yakın dostu at olan, ailesine karşı sorumluluklarını her zaman ön planda tutan bir kişiye aydınlık ile karanlığın mücadelesini anlatmak ve kabullendirmek elbette zor bir iş idi. İki ara, bir derede kalan Türkler hem bu dinden, hem de Böğü Kagan'dan çekinmişlerdir.

Ordu Balık'ta bir Mani ibadethanesi de bulunuyordu. Karabalğasun harabelerinin içerisinde hâlâ bunun kalıntıları mevcuttur. Yüan hanedanlığı zamanında koruma altında bulunan ve Tibetçe yüce manasındaki Lama kelimesinden gelen, Tibetlilerin milli dini Bon ile Budizmin bir karışımı olan, yer ile gökte birtakım ilahların bulunduğu kanaat getirilen bir inanç durumundaki Lamaizm'in de Uygurlara tesiri görülür.<sup>29</sup> Budizm, Maniheizm, Hristiyan Nasturilik, Lamaizm, İslamiyet ve Türklerin milli dini Kök Tengri inancının bir arada yaşama imkânı bulması da dikkate değer bir durumdur.

İşte destanda anlatılan *"beyazlar giyinmiş ihtiyar"* bir Mani rahibinden başka kişi olamaz ki, Uygurların türeyiş destanı ile alakalı üzerinde durmak istediğimiz bir başka mesele, hikâyenin sonuna doğru karşımıza çıkan bazı *"insana benzeyen mahluklara tesadüf edilmesi"* hadisesisidir. Burada anlatılanlar Oguz Kagan Destanı'ndaki İt-barak kavmini hatırlatmakla beraber; 13. asrın ikinci yarısında Mengü Kagan'ın yanına giden Ermeni kralı Hetum'un hatıralarını aktaran bazı tarihi eserlerde; onun Çin taraflarında kadınları akıllı, erkekleri ise kılıklı, iri vücutlu ve aptal insanlara rastladığı söylenir. Burada ki kadınların doğurduğu erkeklerin köpeğe, dişilerin ise normal kadın olduklarına değinilir ki, anlatılan halk ve bölge Hint'i işaret etmektedir.<sup>30</sup> Gerçekten bu tür varlıkların doğruluğunu ispatlamak mümkün değilse de, hakikat olan destanlar ve hatıralarda böyle eciş-bücüş insanların varlığıdır.

Uygur Türklerinin bu türeyiş destanından başka, onların yurt değiştirmesi ya da göçlerine ait iki ayrı hikâye söz konusudur. Bunlardan Cüveyni'nin bildiği, fakat eksik olarak aktardığının konusu kısaca şöyledir:

*"Çok eski zamanlarda yaşamış bir adam vardı. Bu zat memleketindeki iki ağacın arasına bir çadır kurdu.<sup>31</sup> Adam çadırın içerisine sırasıyla çocuklarını oturtup, aralarına da birer çıra yakmıştı. Topladığı bazı kişilere bunu göstermek amacıyla oraya götürdü. Adam çadırın içine girince hemen diz çöküp, saygı sundu ve yanındakilere de aynısını yapmalarını söyledi. Cahil ve bilgisiz halk buna kandılar ve onlara hürmet etmeye başladılar. Çocukları alıp, gayet özenle yetiştirip, büyüttüler; içlerinden birisini de han yaptılar.*

<sup>29</sup> Ode Juten, "Uighuristan", *Acta Asiatica*, No: 34, Tokyo 1978, s. 22; Nagihan Doğan, "Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Ankara 2015, s. 450-451; Günay Tümer - Abdurrahman Küçük - Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 6. Baskı Ankara 2015, s. 132-134, 247.

<sup>30</sup> Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 67-68; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Haz. Fuat Hacısalıhoğlu - İlhan Aslan, İstanbul 2018, s. 124.

<sup>31</sup> Bu Türeyiş Efsanesi'nde söz edilen ağaçlar olsa gerek.

Bir vakit geldi. Uygurlarla, onlara tabi etraftaki kavimler atların kişnemesinden, vahşi hayvanlar ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından kısaca herşeyden “göç, göç” diye ses duymaya başladılar. Bu sebepten yerlerinden kalktılar. Artık yurtlarından ayrılmamanın zamanının geldiğine inandılar. Kondukları her yerde aynı sesi duyuyorlardı. Nihayet başka bir memlekete geldiklerinde sesler kesildi ve oraya beş mahalleli bir şehir kurdular. Buraya Beş Balık adını verdiler ve günden güne büyüdü. O zamandan beri oraya yerleşen Uygurların çocukları beylik yapıyorlar. Onların emirine İdi Kut denmektedir.”<sup>32</sup>

Uygurların Göç Destanı’nı Çin kaynaklarında da görüyoruz. Burada anlatılanlar ise aşağıdaki gibidir:

“Turfan Uygur kaganlarına İdi Kut derlerdi. Onların ataları da eski Uygurların oturduğu yer olan Karakurum’dandır.

Yulun Tigin tahtta çıktığı vakit Çin’in T’ang hanedanlığıyla savaşlara girdi. Kendi halkını rahata ve huzura kavuşturmak, Çinlilerle çarpışmaları kesmek amacıyla Çin sarayından bir kız alarak, akrabalık tesis etti. Ordusunu harp meydanlarından çekti, oğlunu da bir Çinli prensesle evlendirdi. Bu hatun Karakurum’daki bir dağda oturuyordu. Buraya “Hatunun Oturduğu Tag” ve “Tengri Kulu Tagı” gibi adlar verilmişti. Onun da güneyinde kayalık bir mevki mevcuttu. Bunun ismi de Kutlug (Kut) Tag’dır. Manası “iyi talih ve saadet getiren” demektir.

Bu sırada Çin imparatorunun elçileri geldi. Onlar Uygur ülkesi hakkında bilgi toplamak istiyordu. Bunlar kendi aralarında şöyle konuştular: “Karakurum’un kudret ve zenginliği bu dağ sayesinde olsa gerek. Biz bu dağı yok edip, Türklerin devletini zayıflatalım.” Bunun üzerine Uygur kaganına; “siz bizim bir prensesimizle evlendiniz. Biz de sizden bazı yardımlar için ricada bulunacağız. Kutlug Tag’ın taşları sizin ülkenizde kullanılmıyor, yerinize bunları biz değerlendirelim”, dediler. Bu konuda kagan ile anlaştılar. Onları Çin’e götürmek istediler, ama çok iriydiler. Kaldırmanın imkânı yoktu. Onun için de taşlara ateş verip, yaktılar. Sonra da üstlerine asit döktüler. Taşlar küçük parçalara ayrıldı ve arkasından onları yüklenip, Çin’e taşıdılar.

Taşların götürülmesinden kısa bir zaman sonra bütün hayvan ve kuşlar “göç, göç” diye, bağırmaya başladı. Yulun Tigin de on beş gün içinde öldü. Onun yerine geçen hükümdarlar da peşi-sıra hep vefat ettiler. Böylece Uygurlar Turfan’a göçmek zorunda kaldılar. Turfan’ın diğer bir adı da Koço’dur. Onlar Beş Balık bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulundurdular.”<sup>33</sup>

Yeşim ve yada taşı ile kutlu dağ hikâyesi her iki destanda gördüğümüz bir başka unsurdur. Eğer ilgili cümleyi hatırlamak gerekirse; “kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş (Maniheizt) bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşıp, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, şunları dedi:

<sup>32</sup> Turfan Uygurlarını 866-874’lerde Bugu Tigin (Bögü/Bugu Chün) adında bir bey yönetiyordu ve o Turfan’ı fethetmiş idi. Büyük bir ihtimalle Basmılları da kendisine bağlayan Bugu Tigin, genellikle Basmıl Türklerinin kullandığı İdi Kut unvanını seçti ki, esasında bunun karşılığı Tengri Kut sözü olsa da, onların artık kendilerini kagan diye adlandırmadıkları görülmektedir. Bakınız Gömeç, a.g.e., s. 212-213; Gömeç, Uygur Türkleri..., s. 211-213.

<sup>33</sup> Gömeç, Türk Destanları..., s. 213-214.

“Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabiiyeti-ne girecektir.” Dolayısıyla Yada ve Yeşim Taşı Türk destanlarında sıkça karşılaştığımız motifler olup, bize göre birbirini çağrıştırmaktadır. Gerçekte Kutlug Tag da Tanrı’nın nuruyla aydınlanmış, bereket ve bolluk veren bir semboldür.” Bununla beraber Arapça kaynaklarda Hotan civarında iki yerden yeşim taşı çıktığından, bunların bir türüne “güç taşı” dendiğinden, Türklerin kılıçlarını, kemerlerini, ayrıca atlarının eyerlerini onlarla süslediklerinden bahsedilir.

Ayrıca Çince vesikalara baktığımızda 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında Çin’in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet tesis eden ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P’o Po), ceddini Çin’in efsanevi sülalesi olan Hsia ile irtibatlandırır. Bu iddia bize göre boşuna değildir. Muhtemelen bu hanedanın kurucuları veya bir kolu yüzde yüz Türk olmalıdır. Dolayısıyla Tengriken Boncuk’a (He-lien P’o Po) ait belgeleri incelediğimizde o şöyle diyor: “Çok eski devirlerde Çin kargaşa içindeyken, Tanrı atam Ta Yü’ye (Ulug Yabgu) yeşim taşı vererek, onu perişan olan insanların üzerine hükümdar yapmıştı.”

Yada taşı ile alakalı İslam kaynaklarında geçen bir hikâye de de; Nuh Peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölümünde Yafes’in hissesine Slav ve Türk ülkeleri de dâhil, Çin’e kadar olan memleketler düştü. Bu sırada Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak maksadıyla Tanrı’ya bir dua öğretmesi için yalvarmış ve bu dileği de kabul olunmuştu. Ancak o bunu unutmamak gayesiyle duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı. Bir başka hikâyede de Yafes bu duayı öğretmesini babasından istemiş, Nuh da Tanrı’ya yalvarmış, Cebrail’in aracılığı ile bu dua gelmiş, Nuh onu bir taşın üstüne kazıyarak oğluna emanet etmişti. Ayrıca bu taşı bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes’in soyundan gelen Oguz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavgaya çıktı. Sonunda bu nesne Oguzların elinde kaldı ki, bunun hakkında da kaynaklarda bazı rivayetler anlatılmaktadır. Buna göre bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oguzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı kazıdılar. Kura Türk’e (veya Kalaç’a) çıkmıştı, lakin sahte taş ona verilerek aldatıldı. Türk taşın gerçek olup, olmadığını sınımadan çok sevindi. Birkaç sene sonra yağmura ihtiyaç duyuldu. Fakat ne yapıldıysa da yağmur yağmadı ve Türk kandırıldığını anladı. Bu yüzden kalabalık bir ordu toplayıp, kardeşinin üstüne yürüdü. Büyük bir savaş oldu ve Türk taşı geri aldı<sup>34</sup>, deniyor.

Elbette yeşim ve yada taşı ile kutlu dağlara ait Türk destanlarında pek çok anlatılan şeyler bulunmakla beraber “yeşim” ve “yada” taşına sahip olma, birine bunları verme geleneği veya yitirildiğinde milletin başına büyük felaketlerin gelmesi esasında Türklerde milattan önceki çağlardan itibaren süren bir

<sup>34</sup> Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 198; Ayşe Onat, *5. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s. 94; Gömeç, *Şamanizm ve Eski...*, s. 124-129; Gömeç, “Türk Destanlarının Ana Temaları ve Tarihi Gerçeklikler”, *Yaşar Kalaç Armağanı*, Ankara 2014, s. 135; Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 289-290.

an'anedir ve burada daha çok hâkimiyet telakkisiyle vatan sevgisi vurgulanır. Esasında Kutlug Tag'ın nuru da Tanrı'dan geliyordu. Yani vatanın her karış toprağı kutsaldır ve ne sebeple olursa olsun ondan asla vazgeçilemez.

Hem türeyiş, hem de göç destanlarında karşılaştığımız Beş Balık ise önemli bir yerleşim alanıdır. Söylendiğine göre, etrafında kayıklarla gezilen bir gölü, içinde çeşitli maden işleme atölyeleri vardı. Kaşgarlı Mahmud burası hakkındaki, *"Uygurların en büyük şehridir"* diyor. Ayrıca Beş Balık için tarihte Türk, Çin ve Tibet mücadelelerinin ne kadar şiddetli geçtiğini de bilmekteyiz.<sup>35</sup> Burası Çin kaynaklarında Pei-t'ing şeklinde geçen bölge olup, bugünkü Tanrı Dağları'nın kuzeyinde, şimdiki Urimçi havalisindeki yerleşim birimleridir. Bu beş şehrin nereler olduğunu V. Minorsky, *"Hudūd el-Alem"* adlı çalışmasında veriyor, ama bize göre Kök Türk ve Uygur çağında bu yerleşim birimleri çok geniş bir sahaya yayılmış olamazlar. Bununla birlikte Çinliler eski zamanlarda Turfan ve Beş Balık'ı aynı isimle anmışlardır. Kuzey Asya ile Türkistan'ı birleştiren yolların kavşağındadır. Türkistan'ın ziraat ve ticaret şehirleriyle Orkun arasındaki kesişme noktasıdır. Bilge Kagan, Hoytu-Tamır I, II, VII, Köl İç Çor gibi yazıtlarda bu yer adına tesadüf etmekteyiz. Bilhassa Köl İç Çor ve Hoytu-Tamır yazıtları bu Beş Balık seferlerini anlatmaktadır.<sup>36</sup>

Ayrıca Göç destanında bir de Koço şehrine rastlıyoruz ki, burada Uygurların Turfan'a göçmeleri ve bu kentin bir diğer adının da *"Koço"* olduğuna atıf vardır. Miran Metinleri'nde de adını gördüğümüz Koço Balık Turfan havzasında, Tarım Nehri'nin kuzeyinde, Tanrı Dağları'nın güney eteklerindedir. T'ang sülalesi zamanında Kao-ch'ang olarak bilinen şehrin 460 senesinde Çin'in bir eyaleti haline getirildiği zaman ismi Hsi-chou olarak değiştirildi. Kao-ch'ang adı ve dolayısıyla Turfan, Çağataylılar zamanına kadar önemini korudu. Daha sonra ise şehrin ismi Hou-chou, yani Koço oldu.<sup>37</sup> Bugünkü Doğu Türkistan'ın da önemli bir yerleşim merkezidir.

Göç destanında üzerinde durulması lazım gelen bir konu da Uygur hakanlarının zamansız ölümleri meselesidir. Bilindiği gibi 9. asrın başlarından itibaren Ötüken Uygur Kaganlığı'nın başına geçen kişilerin büyük bir çoğunluğu ya hastalık veya suikast ya da savaşlarda peşi sıra hayatlarını yitirmişlerdir. Kanaatimizce göç destanında başlarına gelen felaketlerin sebeplerinden birisi de hakanların kısa müddetler içerisinde vefat ederek, istikrarın yitirilmesi ki, herhalde destanda bu durum vurgulanmaktadır.

Netice itibarıyla Türkistan kültür tarihinde elbette ilk akla gelen Uygur Türkleri'nin ortaya koydukları maddi ve manevi değerlerdir. Onların mimari, heykel, yazı, resim, müzik sanatları bir yana, şehirleşme, ziraat, matbaacılık vs. alanlarda gösterdikleri ilerlemeler hem Türk kültürü, hem de dünya me-

<sup>35</sup> Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 129; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Afşar İsmail Aka - Kazım Yaşar Kopruman, Ankara 1976, s. 86.

<sup>36</sup> Kurulay, a.g.t., İstanbul 2007, s. 182; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1981, s. 17; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 169, 235-236; Gömeç, *"Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları"*, s. 22.

<sup>37</sup> Gömeç, *"Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma"*, *Türk Kültürü*, 34/394, Ankara 1996, s. 81; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 126.

deniyeti açısından son derece önemlidir. Ayrıca Uygur Türklerinin arasında sözlü Türk edebiyatının da en güzel örneklerine rastlamaktadır. Bununla beraber destanlar milletlerin kahramanlık hikâyelerinin toplamıdır ve önemli hususiyeti, içerisinde bir halkı yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir. Elbette geçmişte cereyan eden her hadiseyi destan sınıfına sokmak mümkün değildir. Bunun için bazı özel şartların olması gerekir. Bunlar yerine gelmişse, destan şeklinde değerlendirilir ve tarihi hadiseler yazılırken bunlardan yararlanır. Netice itibarıyla, biz burada Uygur Türklerine ait türeyiş ve göç destanlarını ele alarak bunların arka planlarındaki gerçekleri ortaya çıkarmaya çalıştık.

Sonuçta destanlara baktığımızda burada Uygur Türkleri'nin iki çağının izlerini görüyoruz. Türeyişte Büyük Uygur Kaganlığı'nın ihtişamlı devirleri, Göç destanlarında ise düşüncesizlikleri yüzünden başlarına gelen felaketler ve anayurtlarını bırakarak, Asya'nın değişik yerlerine gitmeleri anlatılır.

### Kaynaklar

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ: *Tarih-i Cihan Güşâ*, 2. Baskı, Ankara 1998.  
ALFÖLDİ, A.: "Türklerde Çift Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1943.

ASLANAPA, Oktay: *Türk Sanatı*, Ankara 1990.

BAILEY, Harold Wolter: "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kant-sou", *Asia Major*, Vol. 1, London 1949.

BACOT, Jacques: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", *Journal Asiatique*, Tom. CCXLIV, Paris 1956.

BARTHOLD, Vasiliy Viladimiroviç: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

BAYTUR, Enver: *Şinca'daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Türk Dili Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul 1984.

CLAVİJO, Ruy Gonzales De: *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975.

DOĞAN, Nagihan: "Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Ankara 2015.

D'OHSSON, Mouradgea: *Moğol Tarihi*, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342.

EBERHARD, Wolfram: *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, Leiden 1952.

EL-ÖMERİ: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

ESİN, Emel: "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968.

\_\_\_\_\_: "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlı-lara Kadar İkonografisi)", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1972.

\_\_\_\_\_: *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

- \_\_\_\_\_ : *Türk Kozmolojisine Giriş*, Ankara 2001.
- GABAIN, A. Von: "Von Ötükên Nach Idikut-Şehri Studie zur Akkulturation der Alt-Türken", *Acta Orientalia*, 36/1-3, Budapest 1982.
- GENCELİ KIRAGOS: *Moğol İstilas*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Haz. Fuat Hacısalıhoğlu - İlhan Aslan, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: "Uygur Türkleri Kültürü", *Mavi Dergi*, 2/2, Ankara 2000.
- \_\_\_\_\_ : "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Yör-türk*, 8/51, Ankara 2003.
- \_\_\_\_\_ : "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanla-rı Üzerine Bir-İki Deneme", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara 2004.
- \_\_\_\_\_ : "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009.
- \_\_\_\_\_ : "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", *Tarihin Peşinde*, 3/5, Konya 2011.
- \_\_\_\_\_ : *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012.
- \_\_\_\_\_ : *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014.
- \_\_\_\_\_ : *Türk Tarihinden İzler*, C. III, Ankara 2015.
- \_\_\_\_\_ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- \_\_\_\_\_ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- \_\_\_\_\_ : "Bumın Kagan'ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları", *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-Relations History Between Ancient Korea and Turkey*, Seoul 2016
- \_\_\_\_\_ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.
- \_\_\_\_\_ : *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.
- \_\_\_\_\_ : "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Geç-mişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2017.
- \_\_\_\_\_ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 4. Baskı, Ankara 2018.
- \_\_\_\_\_ : *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018.
- GIRAUD, René: *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1980.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç: *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- GÜNGÖR, Harun: "Uygur Kagan Unvanlarında Kün ve Ay Kavramlarının Kullanılışı", *XI. TTK Bildiri Özetleri*, Ankara 1990.
- HANEDA, A.: "Problems of the Turkicization", *Acta Asiatica*, 34, Tokyo 1978.
- İbni-Mühennâ Lûgati, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988.
- İNAN, Abdülkadir: *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, Ankara 1987.
- İNAYET, Alimcan: "Çin Edebiyatında Türklerle İlgili Şiirler", *Türk Kültürü*, 31/359, Ankara 1993
- İZGİ, Özkan: "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- JUTEN, Ode: "Uighuristan", *Acta Asiatica*, No: 34, Tokyo 1978.
- KAFALI, Mustafa: *Çağatay Hanlığı*, Ankara 2005.
- KARAHOCA, Amaç: *Doğu Türkistan*, İstanbul 1960.

- KASGARLI MAHMUD: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. I, 2. Baskı, Ankara 1985
- KİTAPÇI, Zekeriya: *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. Metin Ergun, Ankara 2005.
- KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987.
- KURULAY, Sezin Orhan: *Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- KÜÇÜK, Abdurrahman - TÜMER, Günay - KÜÇÜK, Mehmet Alparslan: *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 2015.
- LIGETI, Lajos: *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, 2. Baskı, Ankara 1986.
- MACKERRAS, Colin: "The Uighurs", *Early Inner Asia*, Edited by Denis Sinor, Cambridge 1990.
- MARSHALL, Robert: *Doğudan Yükselen Güç*, Çev. Füsün Doruker, İstanbul 1996.
- MESUDİ, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- MİRZA HAYDAR DUĞLAT: *Tarih-i Reşîdî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.
- NİZAMÜ'L-MÜLK: *Siyaset-nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- NUR, R., *Türk Tarihi*, C. 2, Haz. E. Kılıç, İstanbul 1979.
- ONAT, Ayşe: 5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431), Doçentlik Tezi, Ankara 1977.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.
- \_\_\_\_\_ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- RASONYI, László: *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Adnan Müderrisoğlu, Ankara 1983.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH: *Cami'üt-tevarih*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz).
- SAMOLIN, William: "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- TEKİN, Şinasi: "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, Ankara 1992.
- TEMİR, Ahmet: "Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1975.
- TEZCAN, Semih: "Uygurlar", *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, Ankara 1984.
- TOGAN, Zeki Velidi: "Balasagun", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1993.
- TOLMBÖK, G.N. - ÖZDEN, D.: "Karız Araştırmalarında Yeni Dönem", *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 136, İstanbul 2005.
- TURAN, Osman: *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969.
- Uygurlar ve Batı Yurttaki Başka Türk Halklarının Kısaca Tarihi*, Çev. Uygur Seyrani, Urimçi 2000.
- WOO, Duck-Chan: *Juan-Juan'lar*, Doktora Tezi, Ankara 1995.
- YILDIRIM, Kürşat: *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

